

სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი

ხელნაწერის უფლებით

რეზო მარნაძე

თუმანიშვილების სათავადო

(XV-XIX სს.)

ისტორიის დოქტორის (Ph.D.) აკადემიური ხარისხის
მოსაპოვებლად წარმოდგენილი

დ ი ს ე რ თ ა ც ი ი ს მ ა ც ნ ე

თბილისი – 2022

სადისერტაციო ნაშრომი შესრულებულია სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტზე – სადოქტორო პროგრამა: *საქართველოს ისტორია*

სამეცნიერო ხელმძღვანელები: ისტორიის დოქტორი, სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი **ბეჟან ხორავა;** ისტორიის დოქტორი, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის პროფესორი **გიორგი სოსიაშვილი**

ექსპერტები:

ლია ახალაძე – ისტორიის დოქტორი, სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი;

ალექსანდრე ბოშიშვილი – ისტორიის დოქტორი, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასისტენტ-პროფესორი.

ოფიციალური რეცენზენტები:

გონელი არახამია – ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, საქართველოს უნივერსიტეტის პროფესორი;

იოსებ ალიმბარაშვილი – ისტორიის დოქტორი, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი.

დისერტაციის დაცვა შედგება 2022 წლის **28 ივლისს, 14 საათზე** სსიპ – *სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ისტორიის სადისერტაციო საბჭოს* სხდომაზე – ონლაინ-რეჟიმში (Zoom-ის გამოყენებით).

სადისერტაციო ნაშრომის გაცნობა შეიძლება *სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის* ბიბლიოთეკაში – თბილისი, ანა პოლიტკოვსკაიას ქ. №61.

სადისერტაციო საბჭოს სწავლული მდივანი: **ლია ახალაძე**, ისტორიის დოქტორი, სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი.

ნაშრომის ზოგადი დახასიათება

თემის აქტუალობა. XV საუკუნის II ნახევრიდან საქართველო უმძიმეს ვითარებაში აღმოჩნდა. 1453 წლის 29 მაისს ოსმალეთის მიერ ბიზანტიის იმპერიის, ხოლო 1461 წელს ტრაპიზონის იმპერიის დაპყრობის შემდეგ, ქვეყანა მაჰმადიანური სახელმწიფოების გარემოცვაში მოექცა. გარეშე მტრების შემოსევებმა და შინაომებმა შეასუსტა სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირები საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებს შორის, დაუძლურდა ცენტრალური ხელისუფლება, ქვეყანა ანარქიამ მოიცვა. აღნიშნული პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ცვლილებების ფონზე, ფეოდალური განკერძოების პროცესი გაღრმავდა. გაძლიერებულმა დიდებულებმა მეფის მიერ საგამგებლოდ მიცემული ადგილ-მამულები და თანამდებობები მემკვიდრეობით ჩაიგდეს ხელში.

ამდენად, XV საუკუნეში პოლიტიკურად და ეკონომიკურად დასუსტებულ საქართველოში აღმოცენებულ სათავადოებს შორის იყო *თუმანიშვილების სენიორია*. სათავადოთა სისტემა კიდევ უფრო ასუსტებდა პოლიტიკურად დაშლილ ქვეყანას და შეუძლებელს ხდიდა მის გაერთიანებას.

სენიორიების ისტორიის კვლევა მრავალმხრივ აქტუალურია და საქართველოს ისტორიის მნიშვნელოვანი საკითხების გამორკვევასთან არის დაკავშირებული. ქართულ ისტორიოგრაფიაში თუმანიშვილების ფეოდალური სახლის შესახებ გვაქვს რამდენიმე მეცნიერის (*ანა ბაქრაძის, გულჩინა აკოფაშვილის, პროკოფი რატიანის, ზურაბ ცეციტიშვილის* და სხვ.) ნაშრომი, მაგრამ აღნიშნული სათავადო მონოგრაფიულად დღემდე არ შესწავლილა. სადისერტაციო ნაშრომს განსაკუთრებით აქტუალობას სძენს ის ფაქტი, რომ თუმანიშვილთა მამულების ერთი ნაწილი შიდა ქართლში, ამჟამად არსებულ საოკუპაციო ნაზთან ახლოსა.

კვლევის ობიექტი. წინამდებარე ნაშრომის კვლევის ობიექტს წარმოადგენს ქართლის ერთ-ერთი ფეოდალური სენიორიის – *თუმანიშვილთა სათავადოს* სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორია.

ნაშრომის ქრონოლოგიური ჩარჩო. მიუხედავად იმისა, რომ თუმანიშვილების საგვარეულოს ისტორიის კვლევას უფრო ადრეული პერიოდიდან ვიწყებთ, მისი, როგორც სათავადოს ჩამოყალიბება XV საუკუნეში ხდება, ამიტომ ნაშრომის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარია XV ს. XIX ს. 50-60-იანი წლების დასაწყისში კლასობრივი ბრძოლა გაძლიერდა. ამ და სხვა გარემოებებმა XIX ს. 60-იან წლებში ბატონყმობისა და სათავადოთა სისტემის გაუქმება განაპირობა. მათ შორის, თუმანიშვილების სენიორიამაც არსებობა შეწყვიტა. შესაბამისად, დისერტაციის ზედა ქრონოლოგიური ზღვარია XIX ს. შუა წლები.

კვლევის მეთოდები. წარმოდგენილი სადისერტაციო ნაშრომი ეფუძნება თანამედროვე ისტორიულ მეცნიერებაში შემუშავებული კვლევის მეთოდებს, ესენია: ყოველმხრივობა, ობიექტურობა, სისტემატურობა, ისტორიულ-შედარებითი, ქრონოლოგიური, რეტროსპექტული, ლოგიკური, ანალიტიკური, სინქრონული, დიაქრონული, ინდუქციური და დედუქციური მეთოდები.

კვლევის ძირითადი შედეგები და მეცნიერული სიახლე. ქართულ ისტორიოგრაფიაში, ქართლში ჩამოყალიბებული თუმანიშვილების სათავადო მონოგრაფიულად დღემდე არ იყო შესწავლილი, თუმცა არსებობს ცალკეული სამეცნიერო შრომები, რომლებიც აღნიშნულ საგვარეულოსთან დაკავშირებულ კულტურულ, სოციალურ-ეკონომიკურ და პოლიტიკური ისტორიის საკითხების კვლევას ეხება. წყაროებისა და სამეცნიერო ლიტერატურის ანალიზმა გვიჩვენა, რომ ეს საკვლევი თემა შესწავლას მოითხოვდა. წარმოდგენილი ნაშრომი ამ და-

ნაკლისის შევსების ერთგვარ მცდელობას წარმოადგენს. იგი ემყარება ნარატიულ, დოკუმენტურ, ეპიგრაფიკულ, ზეპირსიტყვიერ წყაროებსა და საკითხის გარშემო არსებულ ისტორიოგრაფიულ მემკვიდრეობას. ამასთანავე, ჩვენს მიერ დამოწმებული დოკუმენტური წყაროების დიდი ნაწილი პირველად შემოდის სამეცნიერო ბრუნვაში. ნაშრომში, მოძიებული წყაროების საფუძველზე დაზუსტებული, გამორკვეული, გაანალიზებული და შეფასებულია თუმანიშვილთა სათავადოს ისტორიასთან დაკავშირებული სხვადასხვა საკითხი, კერძოდ:

1. **გაზიარებულია** ისტორიოგრაფიაში არსებული მოსაზრება, რომ თუმანიშვილების გვარი წარმოიქმნა სახელიდან „თუმან“;
2. **უარყოფილია** შეხედულება თუმანიშვილთა გვარის, მამიკონიანთა და თუმანიანთაგან ჩამომავლობის შესახებ;
3. წყაროების ურთიერთშეჯერების საფუძველზე, **გამოთქმულია** საფუძვლიანი მოსაზრება, რომ თუმანიშვილები ქართლში ცხოვრობდნენ XI-XII საუკუნეებში. XV საუკუნეში საქართველოში სათავადოთა სისტემის აღმოცენებასთან ერთად, თუმანიშვილების სახლი გადაიქცა სათავადოდ, ხოლო XVII ს. დამდეგიდან მისი თანდათანობითი აღზევება მოხდა;
4. **დადგენილია** „სათუმანიშვილოს“ ყმა-მამულის მფლობელობის არეალი და **გაანალიზებულია** მისი ზრდა-კლების განმაპირობებელი სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ფაქტორები;
5. **გარკვეულია**, რომ თუმანიშვილების საფეოდალო წარმოადგენდა არატიპიურ სათავადოს ყმა-მამულის დაფანტული ფლობის თვალსაზრისით;

6. **წარმოჩენილია** „სათუმანიშვილოს“ ეკონომიკური განვითარების სურათი – სოფლის მეურნეობა, მე-ვახშეობა, ვაჭრობა, ხელოსნობა;
7. **გამორკვეულია** აღნიშნულ ფეოდალურ სახლში სასულიერო პირთა ვინაობა და მათი საქმიანობა;
8. **დაზუსტებულია** ქრისტეფორე თუმანიშვილის თბილელ-მიტროპოლიტად მოღვაწეობის ქრონოლოგია;
9. **გამოვლენილია** სოფელ ხელთუბნის წმ. პეტრე მოციქულის ეკლესიის სააღმშენებლო წარწერა;
10. **პირველად გადმოცემულია** სათავადოს პოლიტიკური ისტორია, რომელიც XVIII-XIX საუკუნეებში განვითარებულ მოვლენებს ასახავს.

ნაშრომის თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა.

წარმოდგენილი ნაშრომი დახმარებას გაუწევს ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული საკითხებით დაინტერესებულ მკვლევარებს. მასში გაანალიზებული მასალები და მიღებული დასკვნები შეიძლება გამოყენებულ იქნეს გვიან ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის კურსის გამართვისას.

ნაშრომის სტრუქტურა. სადისერტაციო ნაშრომი შედგება შესავლის, 11 თავისა და დასკვნისაგან. თან ერთვის გამოყენებული წყაროების, სამეცნიერო ლიტერატურის ნუსხა და ილუსტრაციების დანართი.

ნაშრომის აპრობაცია. წარმოდგენილი სადისერტაციო ნაშრომის ერთი ნაწილი წაკითხულ იქნა მოხსენების სახით სამეცნიერო კონფერენციაზე: „ისტორია, კულტურა, განათლება ინტერდისციპლინარული კვლევები“. ახალგაზრდა მეცნიერთა და დოქტორანტთა საერთაშორისო კონფერენცია. სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი (2020 წ. 23-24 დეკემბერი).

დისერტაციის ძირითადი შინაარსი

შესავალში დასაბუთებულია თემის აქტუალობა და მისი შემდგომი კვლევის მიზანშეწონილობა. განსაზღვრულია საკითხის კვლევის ქრონოლოგიური ჩარჩოები და ფეოდალური ხანის საქართველოში სათავადოთა სისტემის ჩამოყალიბების მიზეზები: საგარეო პოლიტიკური ვითარების გაუარესების ფონზე მდგომარეობის გამწვავება ქვეყნის შიგნით, ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტება, საქართველოს დაშლა სამეფო-სამთავროებად. ყურადღება გამახვილებულია სათავადოების უარყოფით როლზე, რომელმაც ხელი შეუშალა საქართველოს გაერთიანებას. აღნიშნულია, საქართველოში ჩამოყალიბებულ საფეოდალოებს შორის თუმანიშვილების სათავადოს სპეციფიურობის შესახებ. დასახელებულია თემის შესასწავლად გამოყენებული კვლევის მეთოდები.

პირველ თავში – „წყაროები და ისტორიოგრაფია“ – მოცემულია პრობლემის ირგვლივ არსებული წყაროებისა და ისტორიოგრაფიული მემკვიდრეობის მოკლე მიმოხილვა. წყაროები. თუმანიშვილთა ფეოდალური სახლის შესახებ გარკვეული ცნობები დაცულია *სეხნია ჩხეიძის, ფარსადან გორგიჯანიძის, ვახუშტი ბაგრატიონის, ჰაპუნა ორბელიანის, იოანე ბაგრატიონისა* და სხვ. თხზულებებში. ნარატიული წყაროების სიმწირეს ავსებს ქართული ისტორიული დოკუმენტების სახით შემონახული მდიდარი მასალა, რომელიც დაცულია *საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის, საისტორიო ცენტრალური არქივისა და გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის* ფონდებში. ასევე, ფრიად საინტერესოა ეპიგრაფიკულ ძეგლებში დაცული ცნობები და ზეპირსიტყვიერი მასალა.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხის შესწავლის თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია, *ეჭთიმე თაყაიშვილის, ივანე ჯავა-*

ნიშვილის, გიორგი გოზალიშვილის, ვლადიმერ ფუთურიძის, ნუგზარ ღუნღუასა და სხვა მკვლევართა მიერ გამოქვეყნებული დოკუმენტები. აღსანიშნავია, მამისა ბერძნიშვილის მიერ უშუალოდ თუმანიშვილების ფეოდალურ საგვარეულოსთან დაკავშირებით მოძიებული და გამოცემული ეპისტოლარული მასალები. საკვლევო საკითხის შესასწავლად საყურადღებოა „პირთა ანოტირებული ლექსიკონის“ I, II, IV და V ტომები. XIX ს. თუმანიშვილთა შესახებ სხვადასხვა საკითხების გარკვევაში გვხვმარება კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის მიერ გამოცემული „აქტებში“ გამოქვეყნებული მასალები.

ფრიად მნიშვნელოვანია „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების კატალოგი“, რომელშიც შესულია თუმანიშვილების მოღვაწეობასთან დაკავშირებული ეპიგრაფიკულ ძეგლთა აღწერილობა და ფოტომასალა. საკვლევო საკითხის შესახებ საყურადღებოა, შიდა ქართლში არსებული სიძველეების აღნუსხვის მიზნით გიორგი ბოჭორიძის მოგზაურობის ჩანაწერები.

თუმანიშვილების ყმა-მამულის მფლობელობის გარკვევისათვის ძვირფასი წყაროა ექვთიმე თაყაიშვილის რედაქტორობით გამოცემული 1721 წლის მეწინავე სადროშოს აღწერა. საკითხის შესასწავლად საყურადღებო წყაროს წარმოადგენს „ოსმალობის“ პერიოდში შედგენილი სოციალურ-ეკონომიკური მნიშვნელობის დოკუმენტი – „1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთრი“.

საინტერესოა 1783 წლის გეორგიევსკის ტრაქტატს დართული ქართლ-კახეთის თავადაზნაურთა ნუსხა, რომელშიც თავადი თუმანიშვილი მოიხსენიება. აღნიშნული ფეოდალური სახლის წარმომადგენლების მოღვაწეობის, ოჯახის წევრთა ვინაობისა და რაოდენობის შესახებ ცნობებს გვაწვდის XIX საუკუნის 40-იან წლებში შედგენილი ქართლ-კახეთის თავად-

აზნაურთა სია, რომელიც ზურაბ ჭუმბურიძის რედაქციით არის გამოცემული.

ისტორიოგრაფია. ფეოდალური ურთიერთობებისა და სათავადოების კვლევის თვალსაზრისით უაღრესად მნიშვნელოვანია *სიმონ ჯანაშიას, ნიკო ბერძენიშვილის, სარგის კაკაბაძის, ვალერიან გაბაშვილის, ვიქტორ გუჩუას, დავით გვრიტიშვილის, გივი ჯამბურიას, გულჩინა აკოფაშვილის, დერმიმა გოგოლაძის, ოლღა სოსელიას, ნოდარ ასათიანის, ელდარ მამისთვალიშვილის, გიორგი ოთხმეზურის, დავით ნინიძის, გიორგი სოსიაშვილის, შზია სურგულაძის, მიხეილ ბახტაძის, როლანდ თოფჩიშვილის, თამაზ გოგოლაძის, ალექსანდრე ბომბიშვილის, ზაზა ჭიას, მანანა მიჩიტაშვილისა და სხვათა ნაშრომები.*

ქართულ ისტორიოგრაფიაში თუმანიშვილების სათავადო, დღემდე არ იყო შესწავლილი, თუმცა, არსებობს ცალკეული სამეცნიერო შრომები, რომლებიც თუმანიშვილთა საგვარეულოსთან დაკავშირებულ სხვადასხვა საკითხების კვლევას ეხება. მათგან აღსანიშნავია: ანა ბაქრაძის, *გულჩინა აკოფაშვილის, პროკოფი რატიანის, მიხეილ ხელთუბნელის, ზურაბ ცეციტიშვილის, იასე ცინცაძის, ელენე მეტრეველის, იოსებ აღიშბარაშვილის, რუსუდან კამიას* შრომები. აღნიშნული საგვარეულოს შესახებ საყურადღებო და გასათვალისწინებელია: *ზაქარია ჭიჩინაძის, ნიკო ბერძენიშვილის, ელდარ მამისთვალიშვილის, კირილ თუმანოვის, ვალერიან მაჭარაძის, მაქსიმე ბერძენიშვილის, ნატო გენგიურის, დევი ბერძენიშვილის, თეიმურაზ ბერიძისა და დიანა ტერ-ბაღდასაროვის* შრომები. თუმანიშვილების საგვარეულო გერბის ნიმუშების თვალსაზრისით საინტერესოა *თორნიკე ასათიანის, გიორგი ზაგაშვილისა და მალხაზ ციბაძის* ნაშრომები.

მეორე თავი: „*თუმანიშვილების საგვარეულოს წარმომავლობა*“. თუმანიშვილთა გვარის წარმოშობის შესახებ ისტო-

რიოგრაფიაში აზრთა სხვადასხვაობაა. მოკვლევული მასალების საფუძველზე დასაბუთებულია მათი სომხური წარმომავლობა. გვარების დიდი ნაწილი წარმოქმნილია წინაპრის სახელიდან. ნაშრომში გაზიარებულია ნიკო ბერძენიშვილის შეხედულება, რომ გვარი თუმანიშვილი მომდინარეობს სახელიდან „თუმან“. იოანე ბატონიშვილთან ნახსენები „სომეხი თუმანა“ უნდა ჩაითვალოს თუმანიშვილების წინაპრად, რომელმაც საქართველოში ჩამოსვლის შემდეგ, სათავე დაუდო საგვარეულოს. სადისერტაციო ნაშრომში უარყოფილია მოსაზრება თუმანიშვილების, სომხური გვარების – მამიკონიანთა და თუმანიანთაგან ჩამომავლობის შესახებ. ნ. ბერძენიშვილისა და ა. ბაქრაძის აზრით, თუმანიშვილების გვარი XIII-XIV სს. ქართლში ცხოვრობდა, ხოლო მ. ხელთუბნელის მოსაზრებით, ისინი საქართველოში გამოჩნდნენ არაუგვიანეს XIV საუკუნისა, თუმცა ჩვენს მიერ მოძიებული წყაროებით ეს გვარი საქართველოში დაახლოებით XI-XII საუკუნეებში უკვე მკვიდრობდა. რაც შეეხება დ. ციციშვილის ცნობას, რომ თუმანიშვილები „მთამოვიდნენ საათაბაგოდამ ოდეს მამადიან იქმნა საათაბაგო“, შესაძლებელია, იგი სამცხეში მცხოვრები თუმანიშვილების ქართლში მიგრირებას გულისხმობს, რომელიც ოსმალეთის მიერ სამცხის დაპყრობას უნდა გამოეწვია. წყაროების თანახმად, თუმანიშვილი და თუმანაშვილი პარალელური ფორმები არ არის, ეს უკანასკნელნი, გლეხები იყვნენ. თუმანიშვილთა გვარში გავრცელებული იყო გრიგორიანული, მართლმადიდებლური და კათოლიკური მრწამსი.

მესამე თავში – „თუმანიშვილების სათავადოს ჩამოყალიბება“ – გადმოცემულია აღნიშნული საფეოდალოს ფორმირების სოციალურ-პოლიტიკური წინაპირობები, რამაც გამოიწვია საქართველოში სათავადოების სისტემის აღმოცენება. დასუსტებულ სამეფო კარს ძალა არ ჰქონდა წინააღმდეგობა გაე-

წია დიდგვაროვნებისთვის, რომლებიც სამოხელეო თანამდებობებისა და ტერიტორიების სამემკვიდრეოდ გადაქცევას ცდილობდნენ. თუმანიშვილები, ჯერ კიდევ XI-XII საუკუნეებში ქართლში მყარად დასახლებულები ჩანან, რადგან 1788 წლის საბუთში წერდნენ, რომ ქ. გორში მამულები და საგვარეულო ეკლესია ჰქონდათ 6-7 საუკუნით ადრე. XV საუკუნეში ქვეყანაში სათავადოთა სისტემის აღმოცენებასთან ერთად თუმანიშვილების ფეოდალური სახლი გადაიქცა სათავადოდ.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიჩნეული იყო, რომ ფეოდალურ საქართველოში არსებობდა თავადთა ისეთი კატეგორია, რომელთაც სხვადასხვა ტერიტორიაზე ჰყავდათ გაფანტული კუთვნილი ყმა-გლეხები და შესაბამისად, ისინი იყვნენ თავადები სათავადოს გარეშე. ერთი შეხედვით, ასეთ თავადებად გვევლინებიან თუმანიშვილები, რომლებიც ყმა-მამულს ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეში ფლობდნენ, თუმცა მათი სამფლობელოს სათავადოდ არ აღიარება ვფიქრობთ, მიუღებელია. ისეთი დიდი სენიორიებიც კი მაგ. *საამილახორო, ქსნის საერისთავო*, რომლებსაც ყმა-მამული ერთიან ტერიტორიაზე ჰქონდათ მოქცეული, ქონებას მეზობელ საფეოდალოებშიც ფლობდნენ. გაბნეული ყმა-მამულის (შიდა და ქვემო ქართლში, კახეთში) გამო, თუმანიშვილთა საფეოდალო არატიპიურ, მცირე სათავადოს წარმოადგენდა, რომელსაც ჰქონდა ყველა ის მახასიათებელი ნიშანი, რაც მას სათავადოდ წარმოაჩენდა: თავდაცვითი ნაგებობა, არაერთი ეკლესია-მონასტერი, საძვალე, ყმა-მამული, მეურნეობა და სხვ.

თუმანიშვილების რეზიდენცია იყო შიდა ქართლში – სოფელ *ხელთუბანში*, საფორტიფიკაციო ნაგებობით (კოშკი ჰქონდათ ხვითშიც), რამდენიმე საგვარეულო ტაძრით. მათ ეკუთვნოდათ ქ. გორის ყოვლად წმინდა ეკლესია და სასახლეები ხელთუბანში, გორში, თბილისსა და ჯილიზაში. XVII საუკუნის

10-იანი წლებიდან ხდება თუმანიშვილების თანდათანობითი აღზევება და მათი სამფლობელოს გაფართოება. ქართლის გამაჰმადიანებული მმართველების ბაგრატ, სიმონ და როსტომ ხანისადმი კეთილგანწყობით საფუძველი ჩაეყარა თუმანიშვილთა სამამულო ფლობას ქვემო ქართლში. ისინი აქტიურად იქნდნენ ქართული ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენლების მიერ გაყიდულ ყმა-მამულს. ნასყიდი ქონების სიმრავლე, მათ ეკონომიკურ სიძლიერეზე მიუთითებს.

მეოთხე თავი: „*თუმანიშვილების სათავადოს სოციალური მდგომარეობა*“, შედგება ორი პარაგრაფისაგან: 1. თავადი; 2. გლეხი.

§1. თავადი. ვახტანგ VI-ის სამართალზე დაყრდნობით, თუმანიშვილები საშუალო, ანუ მეორე ხარისხის თავადები იყვნენ. XVII საუკუნის შუა ხანებში თუმანიშვილთა გაყრის შედეგად ჩამოყალიბდა ამ საგვარეულოს სამი ძირითადი შტო (თაყა, ბირთველ, ჯიმშიტა). სათავადო სახლის წევრთა ურთიერთობა, მართვა-გამგეობა, ქონების განკარგვა ხორციელდებოდა სახელმწიფო კანონმდებლობით განსაზღვრული „*სახლის რიგის*“ საფუძველზე, რომელიც მყარი არ იყო, ხშირად ირღვეოდა და თავადიშვილთა უფლებები ილახებოდა. წარმოქმნილ დავაში სამეფო კარი ერეოდა და სამართალს წყვეტდა. თუმანიშვილების სათავადო სახლის წევრთა შორის ჩაგვრის აშკარად გამოხატული ტენდენცია იყო, უმწეო მდგომარეობაში მყოფი სახლიკაცები განიცდიდნენ ზეწოლას. ხშირი იყო მამულის, ღალის წართმევის შემთხვევები. დაუკითხავად ხდებოდა განაყოფთა მიერ სახასო მამულის გაყიდვა, რაც მწვავე დაპირისპირებას ქმნიდა თავადიშვილთა შორის. ამა თუ იმ სახლიკაცის ქონების ხელყოფა, თუმანიშვილთა სენიორიაში იწვევდა ქონებრივ უთანასწორობას. დაჩაგრული, ობოლი თავადიშვილები, ღარიბდებოდნენ და თავის გასატანად ქონებას

ყიდდნენ. ზოგჯერ, ისინი ყმა-მამულს ერთმანეთისაგან იძენდნენ. მათ სათავადოში გვხვდება დაშლილი ოჯახის ან საგვარეულოს კვლავ გაერთიანების შემთხვევები, რაც დამახასიათებელია ფეოდალიზმის ხანაში. თუმანიშვილები მათთან „შეკედლებული“, უმემკვიდრეოდ დარჩენილი თავიანთი სახლის წარმომადგენლების დანატოვარი ქონების მიღების ხარჯზე აფართოვებდნენ მამულს. თუმანიშვილებთან დაკავშირებულ საბუთებში ვხვდებით: „სახასო“, „სათავისთავო“, „საუფროსო“, „საშუალო“, „საუმცროსო“ საკუთრების ფორმებს.

§2. გლეხი. ნაშრომში შესწავლილია თუმანიშვილების სათავადოს გლეხთა სოციალური მდგომარეობა. მოძიებული დოკუმენტური წყაროების საფუძველზე აღნიშნულ საფეოდალოში ყმა-გლეხთა რამდენიმე კატეგორიას („მკვიდრი“, „ნასყიდი“, „ხიზანი“, „ბოგანო“, „ნებიერი“, „ნაწყალობევი“, „აზატი“ და სხვ.) ვხვდებით. თუმანიშვილები იძენდნენ ყმებს ყველგან, სადაც ხელი მიუწვდებოდათ. ისინი სხვადასხვა მებატონეებისგან ყიდულობდნენ მკვიდრ ყმებსაც, რომლებიც სათავადოში ინტენსიურ მეურნეობას ქმნიდნენ. თუმანიშვილები სამეფო კარის მიერ „ნაწყალობევი“ და სხვადასხვა ფეოდალური სახლის წარმომადგენლებისაგან ნაჩუქარი ყმების ხარჯზეც ზრდიდნენ საბატონო მეურნეობას. ასევე, ფლობდნენ „ბოგანო“ ყმებსაც, რომლებიც სოციალურად ყველაზე დაბალ საფეხურზე იდგნენ. თუმანიშვილები ყმებს გარკვეული დამსახურების სანაცვლოდ ათავისუფლებდნენ საბატონო გადასახადისაგან, თუმცა გათარხნების შემთხვევები იშვიათია. ისინი ფლობდნენ „ნებიერ“ ანუ წყალობის ყმებსაც და ცდილობდნენ მათთვის კარგი პირობები შეექმნათ.

ისტორიული დოკუმენტებიდან ირკვევა, რომ თუმანიშვილები დახმარებას უწევდნენ თავის გამოსხნაში მათთან შეკედლებულ ყმებს, სრული დაპატრონების მიზნით და შეწუხებუ-

ლები იყვნენ საკუთარ გლეხთა აყრა-გაქცევით, რაც დაკავშირებული იყო „ოსმალთა“-„ყიზილბაშობასთან“, „ლუკიანობასთან“, ყმათა ექსპლოატაციის დამძიმებასთან და სხვა მიზეზებთან. ყმათა აყრა-გაქცევა, თავდახსნა, ჩივილი, სათავადოში კლასობრივი ბრძოლის გამოხატულება იყო. მათ ყმა-გლეხობას დაკისრებული ჰქონდა ნატური, ფულადი, შრომითი საბატონო და სახელმწიფო გადასახადები, რაც გლეხს გაუსაძლის პირობებში ამყოფებდა. XIX ს. 50-60-იანი წლების დასაწყისში, საქართველოში აუტანელი გადასახადებისა და ბატონყმური ჩაგვრისაგან თავის დაღწევის მიზნით გლეხობა ეწეოდა მასობრივ ანტიფეოდალურ ბრძოლას. ბატონყმობის გაუქმებადღე ყმა-გლეხთა პროტესტი განსაკუთრებით ძლიერი იყო გორის მაზრაში, სადაც მრავალრიცხოვანი თავადაზნაურობა იყო. ბუნებრივია თუმანიშვილების სათავადოშიც ამგვარი მწვავე ვითარება იქნებოდა და მათ ბატონყმობის ოფიციალურად გაუქმებისას, თავისთავად, ჩამოერთმეოდათ ყმები, ან შესაძლოა რეფორმამდელ პერიოდშიც, როცა არსებობდა სახელმწიფო ხაზინაზე ყმების დარიცხვის პრაქტიკა.

მეხუთე თავი: „თუმანიშვილების სათავადოს ეკონომიკური განვითარება“, შედგება სამი პარაგრაფისაგან: 1. სოფლის მეურნეობა; 2. მევახშეობა; 3. ვაჭრობა-ხელოსნობა.

პირველ პარაგრაფში შესწავლილია „სათუმანიშვილოს“ სოფლის მეურნეობა, რომელიც ეკონომიკის მნიშვნელოვან სფეროს წარმოადგენდა. აღნიშნულ სათავადოში, დიდი ყურადღება ექცეოდა მიწათმოქმედებას, მოჰყავდათ სხვადასხვა სახის მარცვლეული კულტურები: ხორბალი, სიმინდი, ჭვავი, ფეტვი, ქერი. მათი მამულების ნაწილი განკუთვნილი იყო ბოსტნეული კულტურების მოსაყვანად. XVIII ს. შუა ხანებში გორჯასპი მდივანმა თბილისში, სეიდაბადში, გააშენა ბაღი, სადაც ბოსტნეული მოჰყავდა. თუმანიშვილები მისდევდნენ: მეცხვა-

რობას, მეფუტკრობას, მეხილეობას, განსაკუთრებით კი მევენახეობა-მელვინეობას. ვენახები ჰქონდათ: ატენში, რეხაში, ახალდაბაში, წოდორეთში და სხვ. ისინი ზრუნავდნენ სოფლის მეურნეობის ტექნიკურ გაუმჯობესებაზე, აწესრიგებდნენ ირიგაციის საქმეს. თუმანიშვილების საკუთრებაში იყო წისქვილები: გორში, ხელთუბანში, ბერდიკში, რეხაში, ბერბუკში და სხვ. პირველი ცნობა მათ შესახებ დასტურდება XVII ს. შუა ხანებში.

მეორე პარაგრაფში – *მევახშეობა* – შესწავლილია თუმანიშვილების საკრედიტო საქმიანობა. ისინი XVII საუკუნიდან სამევენახეო ოპერაციებით იყვნენ დაინტერესებულები. თუმანიშვილებმა გვიან ფეოდალურ ხანაში „კაპიტალის დაბანდების“ პროცესში დიდი წვლილი შეიტანეს. მოკვლეული მასალების საფუძველზე დადგინდა, რომ თუმანიშვილთა ფეოდალური სახლის ათეულობით წევრი მევენახე იყო. ისინი მევენახეობდნენ ეკლესიის ქონებითაც და აღმოსავლეთ საქართველოში იმდენად ძლიერი კრედიტორები იყვნენ, რომ მათთან ფინანსური ურთიერთობა ჰქონდათ სამეფო სახლის წარმომადგენლებს, ქართულ ფეოდალურ არისტოკრატიას, სავაჭრო ამხანაგობის წევრებს და სხვ. სამევენახეო ოპერაციები ხორციელდებოდა თუმანიშვილების ოჯახის წევრთა შორისაც.

თუმანიშვილებთან საპროცენტო განაკვეთი ბევრად დაბალი იყო, რაც მათდამი მსესხებლების ხშირი მიმართვიანობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორი უნდა ყოფილიყო. დოკუმენტებიდან გამომდინარე ირკვევა, რომ ზოგჯერ, მევენახეები მათ თამასუქით განსაზღვრულ ვალს ვერ/არ უბრუნებდნენ, რაც დავის საგანი ხდებოდა. ასეთ შემთხვევაში თუმანიშვილთა საკუთრებაში გადადიოდა მევენახეების დაგირავებული ქონება. ამ გზით მათ დიდი ქონების ხელში ჩაგდება მოახერხეს. ისინი მონეტის დევალვაციის საფრთხის გამო, გასესხებული თანხის დაკარგვისაგან თავს იზღვევდნენ და თამასუ-

ქებს აფორმებდნენ ე.წ. „ვერცხლის დათქმით“, რაც მათ წინდახედულ კრედიტორობაზე მიანიშნებს.

§3. ვაჭრობა-ხელოსნობა. თუმანიშვილები აქტიურად იყვნენ ჩართულები ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებაში და ჯერ კიდევ XVII საუკუნეში დაინტერესებულები იყვნენ სავაჭრო ოპერაციებით. ისინი XVIII ს. II ნახევარში მსხვილი ფინანსური არისტოკრატის რიგებში მოექცნენ და ქართლ-კახეთის ფულად-სასაქონლო ურთიერთობების განვითარების პროცესში მონაწილეობდნენ. ამ სფეროში წარმატებულები იყვნენ გორჯასპი, მანუჩარ და სულხან თუმანიშვილები, რომლებიც ქმნიდნენ და მართავდნენ „სავაჭრო ამხანაგობებს“. მათ მჭიდრო ეკონომიკური კავშირი ჰქონდათ: საქართველოს, ირანის, სომხეთის, აზერბაიჯანის, ოსმალეთისა და რუსეთის ქალაქებთან. ვაჭრობდნენ: საფეიქრო ნაწარმით, საყოფაცხოვრებო ნივთებით, ღვინით, მარცვლეული კულტურებით, პურიით, ნიგვზით და XIX საუკუნის დასაწყისიდან სპილენძითაც. XVIII საუკუნეში თუმანიშვილების საგვარეულოს წარმომადგენლები ოზურგეთში გადასახლდნენ და XIX საუკუნეში დიდი წვლილი შეიტანეს გურიამი ვაჭრობის სფეროს გამოცოცხლების საქმეში. აღნიშნულ საფეოდალოში ხელოსნობა კარგად განვითარებული უნდა ყოფილიყო და ხელოსნებიც მრავლად უნდა ჰყოლოდათ, თუმცა ამის შესახებ ცნობები მწირია. მოძიებული მასალების საფუძველზე თუმანიშვილების სათავადოში სხვადასხვა ხელობის/საქმის მცოდნე გლეხებს ვხვდებით: მჭედელი, ხარაზი, ხურო, ხარატი, დალაქი, ფეიქარი.

მეექვსე თავში – „თუმანიშვილების სათავადოს მართვა-გამგეობა“ – შესწავლილია „სათუმანიშვილოს“ სამოხელეო აპარატი. საქართველოში ყველა სათავადოს, მართვა-გამგეობის საკუთარი სისტემა გააჩნდა. კვლევის პროცესში ჩვენს მიერ მოკვლეული წყაროების მონაცემების საფუძველზე, აღნიშნულ

საფეოდალოში გვხვდება: *ქეთხუდა, ნაცვალი, მამასახლისი, მსახური*. სავარაუდოდ, თუმანიშვილების სახლს, სხვა სათავადოების მსგავსად, სამართავად სხვა მოხელეებიც უნდა ჰყოლოდა.

მეშვილე თავი: „*თუმანიშვილები – სასულიერო მოღვაწენი*“. თუმანიშვილთა ფეოდალური სახლის რამდენიმე წევრი სასულიერო პირი იყო: *ფარსედ/ფარისედ* – 1612 წ. საბუთით, გრიგორიანული სარწმუნოების საეკლესიო მოღვაწე იყო, რადგან *ტერ-ფარსედად* მოიხსენიება, ხოლო 1645 წლის დოკუმენტში მთავარეპისკოპოსის წოდებით (თუმცა, არა *ტერ-ფარსედად*); მღვდელმონაზონი *სპირიდონ იოსების ძე*, რომელმაც 1809 წ. საკუთარი ყმა-მამული თავის ძმებს მისცა; მღვდელი *ნიკოლოზ ზაქარიას ძე*, რომელიც XIX ს. 40-იან წლებში შედგენილ ქართლ-კახეთის თავადაზნაურთა ნუსხაშია შეტანილი; *ანტონი* – კათოლიკე სასულიერო პირი, რომელიც ცხოვრობდა ვენეციაში, შემდეგ რომში, სადაც სწავლის დასრულებისთანავე აკურთხეს „*ლათინის ტიპიკონით*“. ანტონი მოღვაწეობდა ვენეციაში, კონსტანტინოპოლში, ტრაპიზონში, ყირიმში, საბოლოოდ საქართველოში და 1860 წელს გარდაიცვალა; *ქრისტეფორე* თბილელ-მიტროპოლიტი, რომელიც თავისი აქტიური საქმიანობით გამოირჩეოდა. იგი 1719 წელს ბერად შედგა და თბილელობამდე *მროველის* (რუისის ეპისკოპოსის) თანამდებობა ეკავა. ჩვენს მიერ დადგენილია მისი თბილელად ყოფნის წლები (1752-1770 წწ.). მან 1763 წ. სოფ. ხელთუბანში წმ. პეტრე მოციქულის ეკლესია ააგო, რომლის საადმშენებლო წარწერამ დღემდე მოაღწია, ხოლო ტაძარმა ნანგრევების სახით.

მერვე თავი: „*თუმანიშვილების ურთიერთობა სხვა წარჩინებულ საგვარეულოებთან*“. სათავადოს მიზნები მიმართული იყო სამფლობელოს გაფართოებისაკენ, რაც უმთავრესად მეზობლად მდებარე სენიორიათა მამულების მითვისების ხარჯზე ხდებოდა. აღნიშნული ტენდენცია უმეტესად ორმხრივი

ხასიათის იყო, თუმცა თუმანიშვილების შემთხვევაში ცალმხრივად ჩანს, რადგან ისინი არ იყვნენ ორიენტირებულები მოსაზღვრედ არსებული მამულების ძალისმიერი გზით ხელში ჩაგდებაზე. კარგი ფინანსური შეძლებიდან გამომდინარე, თუმანიშვილები სამართლებრივი ფორმით, ფეოდალებისაგან იძენდნენ (ხანდახან ცვლიდნენ) ყმა-მამულს ყველგან, სადაც ხელი მიუწვდებოდათ. მათთვის მთავარი იყო ეკონომიკურად გაჭირვებულ მდგომარეობაში მყოფი პირი, რომელიც ქონებას ყიდდა. ზოგჯერ, თუმანიშვილები, მათი ყმა-გლეხები, იდგნენ ფეოდალთა მხრიდან სხვადასხვა სახით გამოვლენილი ძალმომრეობის რისკის ქვეშ, რასაც მოხერხებულად უპირისპირებდნენ სასამართლოს, სამეფო კარს და სამართალსაც აღწევდნენ. ამა თუ იმ დიდგვაროვანთან თუმანიშვილების უთანხმოება ეხებოდა: ყმა-მამულს, გამოსაღებს, სარწყავ რუს და სხვა ყოფით საკითხებს.

მეცხრე თავში: „*თუმანიშვილების ურთიერთობა სამეფო ხელისუფლებასთან*“ – ყურადღება გამახვილებულია ქვეყნის საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში თუმანიშვილების ჩართულობაზე. ისინი საუკუნეების განმავლობაში ინარჩუნებდნენ გაწონასწორებულ ლოიალურ დამოკიდებულებას თითქმის ყველა მეფესთან, რის საფუძველზეც წარმატებით ახერხებდნენ ყმა-მამულის რაოდენობის გაზრდას. მეფეების მიმართ ერთგულების დასტურად ისინი სამეფო კარზე სხვადასხვა სახელოთი გვევლინებიან: *მდივანთუხუცესი, მდივან-მწიგნობართ-უხუცესი, მდივან-მწიგნობარი, მდივანბეგი, ვაზირი, ნაზირი, მორდალი, მეჰმანდარბაში, მერიქიფეთუხუცესი, მერიქიფე, ყაფიჩი, მოურავი, თავლიდარი, ყული, იასული, ლაშქარნივისი, ფეშქაშნივისი* და სხვ. თუმანიშვილები რეაქციონერ თავადთა რიგებში არ იყვნენ, თუმცა XVII-XVIII საუკუნეების ისტორიული დოკუმენტებით დასტურდება, მათთვის სოფ. ტი-

ნისხიდის, რეხის, ატენური მამულების ჩამორთმევა, რაც უდავოდ იწვევს ეჭვს, რომ სამეფო ხელისუფლებისადმი თუმანიშვილების მხრიდან განდგომას ჰქონდა ადგილი.

მეათე თავში – „*რუსული მმართველობის დამყარება საქართველოში და თუმანიშვილების საგვარეულო*“ – გაანალიზებულია თუმანიშვილთა დამოკიდებულება რუსული კოლონიური პოლიტიკის მიმართ. იმპერატორ *ალექსანდრე I*-ის 1803 წ. 11 ნოემბრის ბრძანებით, იმპერიის წინააღმდეგ მებრძოლი *ალექსანდრე ბატონიშვილისათვის* მხარდაჭერის გამო, ზაალ და ფარსია თუმანიშვილებს ქონება ჩამოერთვათ. აღნიშნული საგვარეულო სახლის წევრთა უმეტესობა რუსული პოლიტიკური ორიენტაციის მომხრე იყო და საქართველოს ანექსიისთანავე ისინი რუსეთის მმართველობის სამსახურში ჩადგნენ. საიმპერატორო კარმა იულონ, ფარნაოზ და ვახტანგ ბატონიშვილების ნაქონი ყმა-მამულიც ყოფილ ლაშქარნივის მანუჩარ თუმანიშვილს მიაბარა სამართავად. თუმანიშვილთა ნაწილი იმდენად დიდ ერთგულებას იჩენდა რუსეთის ხელისუფლების მიმართ, რომ დავით ბატონიშვილი 1805 წელს დაქინებით მოითხოვდა მათი საქართველოდან რუსეთში გადასახლებას, რასაც საქართველოს სიმშვიდისთვის აუცილებლობით ხსნიდა. იმპერიისადმი ლოიალურ დამოკიდებულებას თუმანიშვილების მიერ მიღებული სხვადასხვა სახის რუსული სამოქალაქო და სამხედრო წოდებებიც მოწმობს: „*გუბერნსკი სეკრეტარი*“, „*კოლეგიის სეკრეტარი*“, „*კოლეგიის სოვეტნიკი*“, „*კოლეგიის ასესორი*“, „*ტიტულარნი სოვეტნიკი*“, „*ნადვორნი სოვეტნიკი*“, „*კოლეჟსკი რელისტრატორი*“, „*ზასედატელი პრაპორშჩიკი*“, „*მაიორი*“, „*პოდპორუჩიკი*“, „*პორუჩიკი*“, „*პრაპორშჩიკი*“, „*კაპიტანი*“, „*გენერალი*“ და სხვ.

მეთერთმეტე თავში – „*თუმანიშვილების სათავადოს პოლიტიკური ისტორია XVIII-XIX სს*“. – გადმოცემულია „*სათუმანი*

შვილოს“ პოლიტიკური წარსული, რომელიც მოკვლეული მასალების საფუძველზე XVIII-XIX საუკუნეებში განვითარებულ მოვლენებს ასახავს. აღნიშნულ სენიორიას მძიმე ტვირთად აწვა „ლეკიანობა“. ლეკთა მარბიელი თავდასხმის ობიექტი ხშირად იყო მათი სამკვიდრო სოფლები, ძირითადად კი ხელთუბანი. ლეკების შემოსევების შედეგად, ზიანდებოდა თუმანიშვილთა საფორტიფიკაციო ნაგებობები და ზარალდებოდა მათი ყმა-გლეხობა. ზოგჯერ, ლეკები უშუალოდ თავად თუმანიშვილებსაც ატყვევებდნენ. 1799 წელს ლეკთა ჯარისათვის მისაცემი ფულის შოვნის მოტივით გიორგი XII-ის ბრძანებით თუმანიშვილები აიკლეს. თუმანიშვილებს დიდი ზიანი მიაყენა 1795 წელს აღა-მაჰმად ხანის შემოსევამ, რა დროსაც გადაიწვა მათი სახლები თბილისში და განადგურდა უამრავი ძვირფასი წიგნი, ხელნაწერი და სხვ. ისინი მონაწილეობდნენ 1832 წლის შეთქმულებაში, თუმცა მასში უნებლიედ იყვნენ ჩართულები. რუსეთის თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ ქართული არისტოკრატის ერთ-ერთ მძლავრ გამოსვლას, თუმანიშვილები მხარს ნაკლებად უჭერდნენ.

დასკვნა. დისერტაციის დასკვნით ნაწილში ასახულია ჩვენი კვლევის ძირითადი შედეგები. აქვე წარმოდგენილია თუმანიშვილების ფეოდალურ სახლთან დაკავშირებული საილუსტრაციო მასალა.

**სადისერტაციო ნაშრომის ირგვლივ გამოქვეყნებულია
სტატიები:**

1. **სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან
თუმანიშვილების სათავადოში. (გლუხები).** –
2021, გვ. 45-59
(http://www.sciencejournals.ge/index.php/HAE/article/view/126/95_);
2. **თუმანიშვილების სამეფავშეო საქმიანობა XVII ს.
60-იან-XIX ს. 30-იან წლებში.** – *ისტორია, არქეო-
ლოგია, ეთნოლოგია*. საერთაშორისო
რეცენზირებადი ჟურნალი, #6, 2021, გვ. 200-218
(<http://www.sciencejournals.ge/index.php/HAE/article/view/184/153>);
3. **„სახლისკაცობის რიგი“ XVIII ს. თუმანიშვილების
სათავადოში. სოხუმის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის შრომები. ჰუმანიტარულ და
სოციალურ-პოლიტიკურ მეცნიერებათა სერია,
ტომი XIX, 2020-2021, გვ. 76-85 (იბეჭდება)**

**SOKHUMI STATE UNIVERSITY
FACULTY OF HUMANITIES**

With the right of manuscript

REZO MARNADZE

**NOBLE OF THE TUMANISHVILIS
(15th-19th century)**

**Herald of dissertation presentation to obtain academic
degree of Doctor of history (Ph.D)**

Tbilisi – 2022

The dissertation is completed on Sokhumi State University, Faculty of Humanities – Doctoral Program: *History of Georgia*

Scientific supervisors:

Bezhan Khorava, Ph.D. in History, Associate Professor of Sokhumi State University;

Giorgi Sosiashvili, Ph.D. in History, Professor of Gori State Teaching University.

Experts:

Lia Akhaladze – Ph.D. in History, Associated Professor of the Sokhumi State University;

Alexander Boshishvili, Ph.D. in History, Assistant Professor of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University.

Official reviewers:

Goneli Arakhamia – Doctor of Historical Sciences, Professor of the University of Georgia;

Ioseb Alimbarashvili – Ph.D in History, Assistant Professor of Gori State Teaching University

The defending of Dissertation will take place on **28 of July 2022, 14:00** at LEPL – *Sokhumi State University Board of Faculty of Humanities dissertation council of History* – Online (using Zoom). The dissertation can be viewed in the library of Sokhumi State University. Address: Tbilisi *Ana Politkovskaya* str. # 61.

Secretary of Council: **Lia Akhaladze**, Ph.D. in History, Associated Professor of the Sokhumi State University.

GENERAL DESCRIPTION OF THE PAPER

Relevance of the topic. Georgia has been in a difficult situation since the second half of the 15th century. After the conquest of the Byzantine Empire by the Ottomans on May 29, 1453, and the Trabzon Empire in 1461, the country was surrounded by Muslim states. Foreign invasions and homelessness weakened trade and economic ties between different regions of Georgia, weakened the central government, and anarchy swept the country. Due to the background of these political and socio-economic changes, the process of feudal segregation deepened. Enhanced nobles inherited the lands and positions given to them by the king. Thus, among the nobility that emerged in politically and economically weakened Georgia in the 15th century was the seniority of *Tumanishvilis*. The system of nobility further weakened the politically divided country and made it impossible to unite it.

The study of the history of seniorities is relevant in many ways and is related to the identification of important issues in the history of Georgia. In Georgian historiography, we have the works of several scientists (*Ana Bakradze, Gulchina Akopashvili, Prokofji Ratiani, Zurab Tskitishvili*, etc.) about the feudal house of the Tumanishvilis, but the mentioned nobility has not been studied monographically so far. The fact, that a part of the Tumanishvili estates in Shida Kartli was close to the current occupation line, makes the dissertation especially relevant.

Research object. The object of research of the present work is the socio-economic and political history of one of the feudal seniorities of Kartli – the Tumanishvili nobility.

Chronological framework of the paper. Although we start the study of the history of the Tumanishvili family from an earlier period, its establishment as a nobility takes place in the 15th century, so the lower chronological limit of the work is the 15th century. The class struggle intensified in the early 50s and 60s of the 19th century. These and other circumstances led to the abolition of the system of dictatorship and nobility in the 60s of the 19th century. Among them, the seniority of the Tumanishvilis ceased to exist. Accordingly, the upper chronological limit of the dissertation is the middle years of the 19th century.

Research methods. The presented dissertation is based on the research methods developed in modern historical science, namely: comprehensiveness, objectivity, systematics, historical-comparative, chronological, retrospective, logical, analytical, synchronous, diachronic, inductive, and deductive methods.

Key research findings and scientific novelty. In Georgian historiography, the nobility of the Tumanishvilis established in Kartli has not been studied until today, although there are separate scientific works related to the study of cultural, socio-economic, and political history issues related to this family. Analysis of sources and scientific literature showed that this research topic required study. The paper presented is an attempt to fill this gap. It is based on narrative, documentary, epigraphic, oral sources, and the historiographical heritage surrounding the issue. In addition, most of the documentary sources we have verified are in scientific circulation for the first time. In the paper, based on the found sources, various issues

related to the history of the Tumanishvili nobility are specified, identified, analyzed, and evaluated, namely:

1. **Shared** the opinion in historiography that the Tumanishvili family's surname originated from the name "*Tuman*";
2. **Rejected** the view about the Tumanishvili family, Mamikonians and Tumanians;
3. In historiography, there is a version about the settlement of Tumanishvili's ancestors in Kartli in the 13th or 14th centuries, however, based on the mutual agreement of the sources, a well-founded opinion was **expressed** that they lived in Kartli already in the 11-12th centuries. With the emergence of the nobility in Georgia in the 15th century, the Tumanishvili family became noble, and from the beginning of the 17th century gradually rose;
4. **Determined** the area of "*Satumanishvilo's*" slave ownership and **analyzed** the socio-economic and political factors determining its increase or decrease;
5. **Realized** that the feudal lord of the Tumanishvilis was an atypical nobility in terms of scattered slave-land ownership;
6. **Presented** the picture of economic development of "*Satumanishvilo*" – agriculture, slavery, trade, handicrafts;

7. **Clarified** the identities of the clergy and their activities in the mentioned feudal house;
8. **Specified** the dates of Christopher Tumanishvili's activity as Tbilisi Metropolitan;
9. **Identified** the village of Kheltubani. The building inscription of the Church of the Apostle Peter;
10. **Presented** the political history of the nobility, which reflects the events of the 18th-19th century.

The theoretical and practical significance of the paper.

The presented paper will help researchers and readers interested in the political, socio-economic, and cultural issues of feudal Georgia. The materials analyzed and the conclusions obtained can be used in the course of the history of late feudal Georgia.

The structure of the paper. The volume of the dissertation consists of an introduction, 11 chapters, and a conclusion. Attached is a list of used references, scientific literature, and an appendix of illustrations.

Approval of the paper. A part of dissertation was presented at the scientific Conference: *"History, Culture, Education, Interdisciplinary Studies"*. International Conference of Young Scientists and Doctoral Students. Sokhumi State University (December 23-24, 2020)..

THE MAIN CONTENT OF THE PAPER

The **introduction** substantiates the relevance of the topic and the expediency of its further research. The chronological framework of the study of the issue and the reasons for the

formation of the system of nobility in feudal Georgia have defined: the aggravation of the situation inside the country against the background of the deterioration of the foreign policy situation, the weakening of the central government, the disintegration of Georgia into kingdoms. The focus is on the negative role of the nobility, which prevented the unification of Georgia. It is mentioned about the specificity of the Tumanishvili nobility among the feudal lords established in Georgia. The research methods used to study the topic are named.

Chapter One – “*References and Historiography*”. *References*. Some information about the Tumanishvilis feudal house is preserved in the works of *Sekhnia Chkheidze, Farsadan Gorgijanidze, Vakhushti Bagrationi, Papuna Orbeliani, Ioane Bagrationi*, and others writings. The scarcity of narrative sources is filled by the rich material preserved in the form of Georgian historical documents, which are preserved in the funds of the Georgian National Center of Manuscripts, the Central Historical Archive, and the Gori Historical-Ethnographic Museum.

Also very interesting are the references and oral material preserved in epigraphic monuments. The documents published by *Ekvtime Takaishvili, Ivane Javakhishvili, Giorgi Gozalishvili, Vladimer Futuridze, Nugzar Dundua*, and other researchers are important for us from the point of view of studying the issue of interest. It is noteworthy that the epistolary materials were found and published by *Mamisa Berdznishvili* directly in connection with the feudal family of Tumanishvilis. Volumes I, II, IV, and V of the “*Annotated Dictionary of Persons*” are noteworthy for the study of the research issue. The “*Acts*”

issued by the Caucasian Archaeological Commission help us clarify various questions about Tumanishvilis in the 19th century. The *“Catalog of Georgian Epigraphic Monuments of the Georgian State Museum”* is very important, which includes descriptions and photographs of epigraphic monuments related to the activities of the Tumanishvilis. It is noteworthy about the research issue, in order to mark the antiquities in Shida Kartli, *Giorgi Bochoridze’s* travel records.

A valuable source for establishing Tumanishvili’s belonging to the slave land is the description of the advanced flag of 1721, edited by Ekvtime Takaishvili. An interesting source for studying the issue is a document of socio-economic significance, compiled in the *“Ottoman”* period – *“The Big Book of the Tbilisi Province of 1728”*.

It is interesting that in the list of Kartli-Kakheti nobles attached to the Georgievski Treaty of 1783, Lord Tumanishvili is mentioned. The list of the Kartli-Kakhetian nobility, compiled in the 1940s under the editorship of *Zurab Chumburidze*, contains information about the activities of the representatives of the mentioned feudal house, the personality, and a number of family members.

Historiography. Extremely important from the point of view of studying Georgian feudal relations and nobility is the works of *Simon Janashia, Niko Berdzenishvili, Sargis Kakabadze, Valerian Gabashvili, Victor Guchua, Davit Gvritishvili, Givi Dzhamburia, Gulchina Akopashvili, Dermisha Gogoladze, Olga Soselia, Nodar Asatiani, Eldar Mamistvalishvili, Giorgi Otkhmazuri, Davit Ninidze, Giorgi Sosiashvili, Mzia Surguladze, Mikheil*

Bakhtadze, Roland Topchishvili, Tamaz Gogoladze, Alexander Boshishvili, Zaza Chaya, Manana Michitashvili and others.

The nobility of the Tumanishvilis has not been studied in Georgian historiography until now. However, there are separate scientific papers that deal with the study of various issues related to the Tumanishvili family. Among them are: *Ana Bakradze, Gulchina Akopashvili, Prokofi Ratiani, Mikheil Kheltubneli, Zurab Tskitishvili, Iase Tsintsadze, Elene Metreveli, Ioseb Alimbarashvili, Rusudan Kashia's* works. It is noteworthy about the mentioned family: *Zakaria Chichinadze, Niko Berdzenishvili, Eldar Mamistvalishvili, Cyril Tumanov, Valerian Macharadze, Maqsime Berdznishvili, Nato Gengiuri, Devi Berdzenishvili, Teimuraz Beridze, and Diana Ter-Baghdasarov's* works. The works of *Tornike Asatiani, Giorgi Zagashvili, and Malkhaz Tsibadze* are interesting as examples of Tumanishvili's family coat of arms.

Chapter Two: *“The Origin of the Tumanishvili Family”.*

There are different opinions in historiography about the origin of the Tumanishvili surname. Based on the researched materials, their Armenian origin is substantiated. Most of the surnames are derived from the name of the ancestor. The paper shares N. Berdzenishvili's view that the surname Tumanishvili derives from the name *“Tuman”*. The *“Armenian Tumana”* mentioned by Ioane Batonishvili should be considered the ancestor of the Tumanishvilis, who, after arriving in Georgia, started a family. The dissertation rejects the scientific opinion about the descent of the Tumanishvilis, the Armenian surnames – Mamikonians and Tumanians. According to N. Berdzenishvili and A. Bakradze, the Tumanishvili family lived in Kartli

in the 13th-14th centuries, and according to M. Kheltubneli, they appeared in Georgia no later than the 14th century, although according to sources, we found that this family already lived in Georgia in the 11th-12th centuries. As for D. Tsitsishvili's statement that the Tumanishvilis (*quote in old Georgian*), then perhaps he meant the resettlement of the Tumanishvilis, who lived in Samtskhe, to Kartli, which should have led to the conquest of Samtskhe Ottomans. According to sources, Tumanishvili and Tumanashvili are not parallel forms, the latter were peasants. Gregorian, Orthodox, and Catholic beliefs were widespread among the Tumanishvilis.

Chapter Three: *“Establishment of the Tumanishvili Nobility”*. The socio-political preconditions for the formation of this feudal lord, which led to the emergence of the nobility system in Georgia, are presented. The weakened royal court had no power to resist the nobility who sought to inherit official positions and territories. The Tumanishvilis still seem to have settled in Kartli in the 11th-12th centuries, because they wrote in a document of 1788 that in the city Gori they had estates and ancestral church 6-7 centuries ago. With the emergence of the nobility system in the country in the 15th century, the Tumanishvili feudal house became a nobility.

In Georgian historiography, it was believed that in feudal Georgia there was a category of lords who had scattered slave-peasants scattered in different areas and, consequently, they were lords without nobility. At first glance, the Tumanishvilis are such lords, who owned slave land in different parts of the country, but we do not recognize their domination as

noble, we think, is unacceptable. Even such great seniorities, e.g. Saamilakhor, and Ksani Saeristavo, who had slave-land in a single territory, also owned property in neighboring feudal lords. Due to the scattered slave-land (in Shida and Kvemo Kartli, Kakheti), the Tumanishvili feudal was an atypical, small nobility that had all the characteristics that made it a nobility: a defensive structure, numerous churches-monasteries, a crypt, a slave-land, a farm, and other. The residence of the Tumanishvilis was in Shida Kartli, in the village Kheltubani, with fortifications (they also had a tower in Khviti), with several ancestral temples. They owned all the holy churches and palaces in the city of Gori in Kheltubani, Gori, Tbilisi, and Jiliza. From the 10s of the 17th century, the Tumanishvilis gradually rose and their possessions expanded. The benevolent rule of the Muslim rulers of Kartli Bagrat, Simon, and Rostom Khan marked the beginning of Tumanishvili's patriotic possession of Kvemo Kartli. They actively took possession of slave lands sold by representatives of the Georgian feudal aristocracy. The abundance of acquired real estate testifies to their economic power.

Chapter Four: *“Social Status of the Tumanishvili Nobility”*, consists of two paragraphs: 1. *Lord*; 2. *Peasant*.

§1. *Lord*. According to the law of Vakhtang VI, the Tumanishvilis were middle or second-degree lords. In the middle of the 17th century, as a result of the divorce of the Tumanishvilis, three main branches of this family were formed (Taka, Birtvel, Jimshita). The relations of the members of the noble house, and the management-board, the management of the property were carried out on the basis of the *“house order”*

defined by the state legislation, which was not solid, was often violated and the rights of the lords were violated. In the ensuing dispute, the royal court intervened and the court ruled. There was an obvious tendency of oppression among the members of the Tumanishvili noble house, the helpless housewives were under pressure. There were frequent cases of land grabbing. The treasury was sold without question by the divisions, which created a fierce controversy among the lords. Violation of the property of this or that housewife caused property inequality in the seniority of the Tumanishvilis. The oppressed, orphaned lords, became impoverished and sold their property to make ends meet. At times, they even acquired slavery from one another. In their nobility, there are cases of the reunification of a broken family or ancestry, which is typical in the era of feudalism. The Tumanishvilis were expanding their lands at the expense of receiving the property left to them by the representatives of their house “*stuck*” with them. In the documents related to the Tumanishvilis, we find: “*Sakhaso*”, “*Satavistavo*”, “*Saufroso*”, “*Medium*”, and “*Saumt-sroso*” forms of property.

§2. *Peasant*. The paper examines the social situation of the peasants of the Tumanishvili nobility. Based on the found documentary sources, we find several categories of slave-peasants in the mentioned feudal lord (“*resident*”, “*bought*”, “*Khizani*”, “*Bogano*”, “*Nebieri*”, “*Natskalobevi*”, “*Azati*”, etc.). The Tumanishvilis acquired slaves wherever they had access. They also bought indigenous slaves from various masters who set up an intensive farm for the nobility. The Tumanishvilis al-

so raised their subsistence farms at the expense of slaves donated by the royal court to *"Natskalobevi"* and slaves presented by representatives of various feudal lords. They also owned *"Bogano"* slaves, who were at the lowest social level. The Tumanishvilis exempted slaves from the lordly tax in exchange for certain merits, although cases of excommunication is rare. They also owned *"nebieri"* or slaves of mercy and tried to create good conditions for them.

Historical documents show that the Tumanishvilis helped to free the enslaved slaves in order to take full control of them and were concerned about the exodus of their own peasants, which was related to the *"Ottomanism"*-*"Kizilbashoba"*, *"Lekianoba"*, other reasons for slave exploitation and slavery. The slaughter of slaves, self-defense, complaining, was an expression of class struggle in the nobility. Their slave-peasantry was charged with natural, monetary, labor, and state taxes, which left the peasant in unbearable conditions. In the early 50s and 60s of the 19th century, the peasants waged a mass anti-feudal struggle to escape the unbearable taxes and tyranny of Georgia. Prior to the abolition of the dictatorship, the protest of the slave-peasants was especially strong in Gori Mazra, where there was numerous nobility. Naturally, the Tumanishvilis nobility would have experienced a similar situation, and when their dictatorship was officially abolished, they would have been deprived of slaves, or perhaps even in the pre-reform period, when there was a practice of accruing slaves to the state treasury.

Chapter Five: *“Economic Development of the Tumanishvili Nobility”*, consists of three paragraphs: 1. *Agriculture*; 2. *Money-Landing*; 3. *Trade-crafts*. §1. *Agriculture*. The paper studies agriculture of *“Satumanishvilo”*, which was an important field of economy. In this nobility, great attention was paid to agriculture, citing different types of grain crops: wheat, corn, rye, millet, and barley. In the middle of the 18th century, the Gorjasp secretary planted a garden in Seidabad, Tbilisi, where he grew vegetables. The Tumanishvilis pursued: sheep breeding, beekeeping, fruit growing, especially viticulture and winemaking. They had vineyards in Aten, Rekha, Akhaldaba, Tsodreti, and others. They took care of the technical improvement of agriculture and regulated the irrigation work. The Tumanishvilis owned mills in Gori, Kheltubani, Berdiki, Rekha, Berbuki, and others. The first reference to them is confirmed in the middle of the 17th century.

§2. *Money-Landing*. The paper examines the credit activities of the Tumanishvilis. They have been interested in threshing operations since the 17th century. The Tumanishvilis made a great contribution to the process of *“capital investment”* in the late feudal era. Based on the researched materials, it was established that dozens of members of the Tumanishvili feudal house were Money-Landers. They also ransacked the property of the church and were so powerful creditors in eastern Georgia that they were financially dependent on representatives of the royal house, the Georgian feudal aristocracy, members of the trading community, and so on. Threshing operations were also carried out among the Tumanishvili

family members. The interest rate with the Tumanishvilis was much lower, which must have been one of the important factors in the frequent referrals of the borrowers to them. The documents show that sometimes, the debtors could not/could not repay the debt specified in their promissory note, which became the subject of dispute. In such a case, the mortgaged property of the debtors became the property of the Tumanishvilis. In this way, they managed to seize a large fortune. Due to the danger of devaluation of the coin, they protected themselves from losing the borrowed money and signed promissory notes. *“Reservation of silver”*, which indicates their prudent lending.

§3. *Trade-crafts*. Tumanishvilis were actively involved in the economic life of the country and were still interested in trade operations in the 17th century. In the second half of the 18th century, they joined the ranks of the large financial aristocracy and participated in the development of monetary relations between Kartli and Kakheti. Gorjaspi, Manuchar and Sul-khan Tumanishvili were successful in this field, creating and managing *“trade partnerships”*. They had close economic ties with the cities of Georgia, Iran, Armenia, Azerbaijan, the Ottoman Empire and Russia. They traded in: textiles, household items, wine, cereals, bread, nuts, and copper from the early 19th century. In the 18th century the representatives of the Tumanishvili family moved to Ozurgeti and in the 19th century made a great contribution to the revival of trade in Guria. Crafts in this feudal lord should have been well developed and there should have been many craftsmen, although informa-

tion about this is scarce. Based on the found materials, in the Tumanishvili nobility we meet peasants who know various crafts: blacksmith, shoe-maker, carpenter, barber, weaver.

In the sixth chapter – *“Management-Board of the Tumanishvili Nobility”* – examines the official staff of *“Satumanishvilo”*. Every nobility had its own system of management-board. Based on the sources researched by us, in the mentioned feudal lord we can find *Ketkhuda, Natsvali, Mamasakhlisi, Msa-khuri*. Presumably, the Tumanishvilis house, like other nobility in Georgia, had to have other officials manage it.

Chapter Seven: *“Tumanishvilis – Clergymen”*. Several members of the Tumanishvili feudal house were clergymen: Parsegh/Pharisegh – according to a document of 1612, he was a church leader of the Gregorian faith, since he is mentioned as Ter-Farseg, and in a document of 1645 with the title of archbishop (but not Ter-Farseg); the monk-priest Spiridon, son of Joseph, who in 1809 gave his serf land to the brothers; Priest Nikoloz Zakaria, included in the list of nobles of Kartli-Kakheti compiled in the 1940s; Anthony is a Catholic priest who lived in Venice, then in Rome, where, upon graduation, he was blessed with a *“Latin typikon”*. Anthony worked in Venice, Constantinople, Trabzon, Crimea, and finally in Georgia and died in 1860; Christopher Metropolitan of Tbilisi was distinguished by his active work. He became a monk in 1719 and held the office of Mroveli (Bishop of Ruis) until Tbilisi. We have established the years of his stay in Tbilisi (1752-1770). He built the Church of St. Peter the Apostle in the village of

Kheltubani in 1763, the construction inscription of which has survived to this day, and the temple in the form of ruins.

Chapter eight: *“Tumanishvili Relations with Other Distinguished Families”*. The goals of the nobility were to expand the dominion, mainly at the expense of appropriating the lands of the neighboring seniors. This tendency was mostly bilateral, although in the case of the Tumanishvilis it was seen as one-sided, as they were not focused on forcibly seizing the adjacent lands. Due to their good financial ability, the Tumanishvilis legally acquired (sometimes changed) slave-holders from the feudal lords wherever they had access. The main thing for them was a person in an economically disadvantaged situation who was selling property. At times, the Tumanishvilis, their slave-peasants, were exposed to various forms of violence by the feudal lords, which conveniently challenged the court, the royal court, and even the judiciary. Tumanishvili’s disagreement with this or that nobleman was related to: slave-land, extortion, irrigation Russians and other issues of life.

In the ninth chapter – *“Tumanishvilis Relations with the Royal Government”* – focuses on the involvement of the Tumanishvilis in the public and political life of the country. They maintained for centuries a balanced loyal relationship with almost every king, on the basis of which they succeeded in increasing the number of slave-holders. In order to prove their loyalty to the kings, they appear at the royal court under different names: Secretary-Secretary, Secretary-Scribe-Elder, Secretary-Secretary, Secretary-General, Vazir, Nazir, Mordal, Mehmandarbashi, Merikifetukhutsesi, Merikiphe, Yapichi, Mouravi,

Tavidari, Yuli, Iasuli, Lashqarnivisi, Feshqashnivisi, and so on. The Tumanishvilis were not among the reactionary lords, although in the 17th-18th century Historical documents confirm the seizure of the lands of the village of Tiniskhidi, Rekhi, Athenian lands for them, which undoubtedly raises the suspicion that there was an apostasy on the part of the Tumanishvilis towards the royal government.

In the tenth chapter – *“Establishment of Russian rule in Georgia and the Tumanishvili family”* – analyzes the Tumanishvilis attitude towards Russian colonial policy. By order of Emperor Alexander I on November 11, 1803, Zaal and Farsia Tumanishvili were deprived of their property due to their support for Aleksandre Batonishvili, a fighter against the Empire. Most of the members of this house were in favor of Russian political orientation and after the annexation of Georgia they entered the service of the Russian government.

The property of princes Yulon, Parnaoz and Vakhtang was also transferred to former soldier Manuchar Tumanishvili by the Emperor. Some of the Tumanishvilis were so loyal to the Russian authorities that David Batonishvili insisted on their deportation from Georgia to Russia in 1805, which he said was necessary for peace in Georgia. Various Russian civil and military ranks adopted by Tumanishvili testify to the loyal attitude towards the empire: *“Provincial Secretary”, “Secretary of the Collegium”, “Soviet Rada”, “Assessor of the Collegium”, “Titular Counsellor”, “Outdoor Counselor”, “Registrar College”, “Assessors Ensign”, “Major”, “Lieutenant”, “Lieutenant”, “Ensign”, “Captain”, “General”* and others.

In the eleventh chapter – *“Political History of the Tumanishvili Nobility in the 18th-19th Centuries”* – presents *“Political History of the Tumanishvili Nobility in the 18th-19th Centuries”*. The paper presents the political past of *“Satumanishvilo”*, which, based on the researched materials, reflects the developments in the 18th-19th centuries. *“Lekianoba”* carried a heavy burden on the mentioned seniority. The object of their attack was often their inherited villages, mainly Kheltubani. As a result of the Lek invasions, the fortifications of the Tumanishvilis were damaged and their slave-peasantry suffered. Sometimes, the Leks also captured the Tumanishvilis themselves. In 1799, the Tumanishvilis were ousted by the order of George XII in order to earn money for the Lectian army. The Tumanishvilis suffered great damage in 1795. The invasion of Agha-Mohammad Khan, during which their houses were burned in Tbilisi and many valuable books, manuscripts, etc. were destroyed. They were involved in the conspiracy of 1832, though they were unintentionally involved in it. The Tumanishvilis had little support for one of the strongest protests of the Georgian aristocracy against Russian self-rule.

Conclusion summarizes the main results of the study

**AROUND THE DISSERTATION ARE PUBLISHED
THE FOLLOWING ARTICLES:**

1. **From the history of social relations in the Tumanishvili nobility (peasants).** – *History, Archeology, Ethnology*. Peer-Reviewed Journal, № 5. Gori, 2021, p. 45-59 (in Georgian) (<http://www.sciencejournals.ge/index.php/HAE/article/view/126/95>);
2. **Money-landing activity of Tumanishvilis in 60s years of 17th century and 30s years of 19th century.** – *History, Archeology, Ethnology*. Peer-Reviewed Journal, № 6, Gori, 2021, p. 200-218 (in Georgian) (<http://www.sciencejournals.ge/index.php/HAE/article/view/184/153>);
3. **“Household series” at the Tumanishvilis Nobility in the 18th century.** – *Proceedings of Sokhumi State University*. Series of Humanities and Socio-Political Sciences, Volume 19, 2020-2021, p. 76-85, in Georgian (in print).